

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАНСАПТЫҚ ТАҢДАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРАТЫН НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАР

*Е.Ж. Сармурзин¹ , А.С. Бесбаев*²*

¹*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті*

²*М.О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті*

*E-mail: ¹yerbol.sarmurzin@gmail.com, *²besbayevakan@gmail.com*

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы жоғары сынып оқушыларының кәсіптік траекторияны таңдауын айқындайтын көпфакторлы жүйеге жан-жақты талдау ұсынылады. Жаһандық экономикалық тұрақсыздық, еңбек нарығының өзгеруі және отандық білім беру жүйесінің реформалануы жағдайында жастардың кәсіби бағдарлану үдерісі – сапалы адами капиталды қалыптастыру үшін айрықша маңызға ие. Зерттеу мансаптық дамудың теорияларын біріктіруге негізделген, оның ішінде Фрэнк Парсонстың «дұрыс пайым» тұжырымдамасы мен Итамар Гатидің шешім қабылдаудың заманауи модельдері Қазақстанның әлеуметтік мәдени контекстіне бейімделе қарастырылған. Жұмыстың эмпирикалық негізін сауалнама деректері құрайды. Зерттеуде ішкі ынталандырушы факторлардың, қызығушылық пен өзіндік тиімділіктің, сыртқы талап, ата-ананың ықпалы, мемлекеттік білім беру гранты жүйесімен және әлеуметтік-экономикалық мәртебемен өзара әрекеттесуінің күрделі динамикасы егжей-тегжейлі талданады. Гранттық шектеулер тенденциясына, қалалық және ауылдық мектеп арасындағы теңсіздікке, сондай-ақ академиялық тұрғыдан табысты жастар арасында күшейіп келе жатқан көші-қон ниетіне, яғни зияткерлік әлеуеттің сыртқа кетуіне ерекше назар аударылады. Зерттеу нәтижесі оқушылардың жария түрде айтылатын дербестігі мен олардың таңдауының институционалдық және отбасылық факторларға нақты тәуелділігі арасындағы терең қайшылықтарды айқындайды, бұл мемлекеттік деңгейде кәсіби бағдар беру жұмысының тәсілдерін қайта қарауды талап етеді.

Түйін сөздер: кәсіби бағдар, мансап, жоғары сынып оқушылары, мамандық таңдау, орта білім.

Кіріспе

Бүгінгі таңда білім беру жүйесі мен еңбек нарығы жаһандық технологиялық үрдістер мен жергілікті әлеуметтік экономикалық өзгерістердің тоғысуынан туындаған бұрын болмаған сын-қатерлерге тап болып отыр. Білімге негізделген экономикаға көшу, өндірістік үдерістерді цифрландыру және күнделікті еңбекті жасанды интеллектінің көмегімен автоматтандыру сұранысқа ие мамандықтардың құрылымын түбегейлі өзгертіп жатыр, соның нәтижесінде мектеп түлектері үшін таңдау жасау қиындады. Жоғары

сынып оқушыларының кәсіби өзін айқындауы бір реттік мамандық таңдау әрекеті болудан қалып, саналы шешім қабылдау мен бейімделу қабілетін талап ететін мансаптық траекторияны үздіксіз қалыптастыру үдерісіне айналып жатыр. Соған қарамастан қолданыстағы статистикалық деректер «мектеп, жоғары оқу орны, еңбек нарығы» арасындағы өтпелі тетіктерде елеулі кемшіліктің бар екенін көрсетеді.

Біліктілік сәйкессіздігі құбылысы және жастар арасындағы құрылымдық жұмыссыздық Қазақстанның білім беру моделіне тән институционалдық ерекшеліктің әсерінен одан әрі тереңдей түсуде. Талапкерлердің уәжін бұрмалайтын негізгі факторлардың бірі – мемлекеттік білім беру грантын бөлу жүйесі. Тегін жоғары білім алуға қол жеткізу ниетімен көптеген түлек жеке кәсіби бейімділікті және ұзақ мерзімді мансаптық мақсатына емес, белгілі бір мамандық бойынша грант алу ықтималдығына негізделген прагматикалық есепке сүйенеді (Bidanov, 2017). Мұндай жағдай «грантқа тәуелділік» деп сипатталатын құбылыстың қалыптасуына әкеледі, мұнда мамандықты саналы таңдау қолжетімді мемлекеттік орындарды таңдаумен алмастырылады. Ұзақ мерзімді кезеңде бұл үдеріс кадрлық теңгерімсіздікке және жас мамандардың кәсіби қанағаттанбауына себеп болады (Imashev және басқалар, 2025).

Бүгінгі таңда оқушылар тек өз қалауы мен қабілетін ғана емес, сонымен қатар жаһандық экономикалық трендті, технологиялық өзгерісті және ата-ананың қалауын ескеруге мәжбүр. ACT Research зерттеулері көрсеткендей, АҚШ экономикасындағы жұмыс орындарының 72%-ы орта мектептен кейінгі біліктілікті талап етеді, бұл білім беру траекториясын дұрыс таңдаудың маңыздылығын арттырады (Bobek пен Schnieders, 2025). Дегенмен жастардың амбициясы мен нарық сұранысы арасындағы сәйкессіздік әлі де өзекті мәселе болып отыр. Әсіресе, STEM (Ғылым, Технология, Инженерия, Математика) салаларындағы гендерлік теңсіздік пен кадр тапшылығы жаһандық деңгейде байқалады (Abe мен Chikoko, 2020). Қазақстандық контексте бұл мәселе ерекше сипатқа ие. Бір жағынан, мемлекет «Болашақ» бағдарламасы және гранттық қаржыландыру арқылы адами капиталды дамытуға басымдық беруде. Екінші жағынан, дәстүрлі құндылықтар мен жаһандану процестерінің тоғысында тұрған қазақстандық жастардың құндылықтар жүйесі трансформациялануда. Осы орайда, зерттеудің негізгі проблемасы туындайды: Жаһандық ақпараттық ағын мен жергілікті мәдени кодтың ықпалындағы заманауи қазақстандық оқушы үшін кәсіби таңдаудың басты драйвері жеке прагматизм, отбасылық парыз әлде интуитивті қызығушылық па?

Зерттеудің мақсаты – Қазақстан мектептерінің жоғары сынып оқушылары мысалында кәсіби таңдауға әсер ететін ішкі және сыртқы факторларды анықтау. Зерттеу сұрағы келесідей тұжырымдалады: «Әлеуметтік-экономикалық жағдайы орта және жоғары деңгейдегі қазақстандық оқушылардың кәсіби шешім қабылдауында отбасылық қолдау мен жеке автономия қалай үйлеседі?»

Зерттеудің теориялық негізі

Зерттеудің теориялық негізі кәсіби таңдау психологиясындағы классикалық және заманауи тәсілдердің синтезіне сүйенеді. Негізгі тұғырнамалық негіз ретінде 1909 жылы Фрэнк Парсонс ұсынған «дұрыс пайым» тұжырымдамасы алынады (Parsons, 1909). Аталған тұжырымдама үш құрамдастың үйлесуін талап етеді. Олар жеке тұлғаның өзін терең түсінуі, оның қабілеті, қызығушылығы мен шектеуі, әртүрлі кәсіби қызмет түрлері туралы білім, табысқа жету шарты мен дамуы, сондай-ақ осы екі дерек тобының арақатынасына қатысты саналы пайым жасау. Қазіргі кәсіби бағдар психологиясында Итамар Гати мен Виктория Кульчардың түсіндіруіне сәйкес «дұрыс пайым» ұғымы мансаптық шешім қабылдаудың үдерістік тұжырымдамасына айналды (Gati мен Kulcsár, 2021). Мұнда шешім қабылдау бір сәттік таңдау ретінде емес, ақпаратты талдау мен біріктіруді, әлеуетті баламалар тізбесін қалыптастыруды, олардың жеке тұлғаға сәйкестігін тексеруді, салыстыруды және ең оңтайлы нұсқаны айқындауды қамтитын жүйелі когнитивтік үдеріс ретінде қарастырылады.

Қосымша теориялық бағыт ретінде Лент, Браун және Хакетт әзірлеген әлеуметтік когнитивтік мансап теориясы қарастырылады (Lent, Brown және Hackett, 1994). Аталған теория жеке тұлғалық құрылымның, атап айтқанда өзіндік тиімділік пен нәтижені күту көрсеткішінің, қоршаған орта факторымен өзара байланысына назар аударады. Қазақстандағы ұжымшыл мәдениет жағдайында, отбасылық ықпал әлеуметтену үдерісінде басым рөл атқаратын ортада, ата-аналар, мұғалімдер және әлеуметтік нормалар сияқты контекстуалдық факторлардың әсері жеке бейімділік пен таңдаудан басым түсіп жатады. Зерттеу сондай-ақ еңбек нарығының

болжап болмайтын сипатын мойындайтын «позитивті белгісіздік» және «жоспарланған кездейсоқтық» тұжырымдамаларын ескереді. Бұл ұстанымдар оқушылардан икемділікті және кәсіби жоспарларын қайта қарауға дайын болуды талап ететін жағдайларды теориялық тұрғыдан негіздейді.

Әдебиеттерге шолу

Кәсіби таңдау факторларын зерттеуде ғалымдар негізінен үш үлкен категорияға назар аударады: тұлғаишілік, тұлғааралық және контекстік факторлар. Ғылыми зерттеулер, соның ішінде Ганадағы коммуникациялық дизайн студенттері арасындағы жүргізілген зерттеу, «жеке қызығушылықты» мамандық таңдаудың ең күшті болжамы ретінде анықтап, қызығушылықтың қаржылық факторлардан жоғары тұрғанын көрсетті (Badu және басқалар., 2024). Алайда қазақстандық оқушылардың құндылық бағдарларын зерттеу нәтижелері өзгеше иерархияны көрсетеді: 11-сынып оқушылары үшін «дәулетті тұрмыс» (20%) пен «әлеуметтік бедел» (16%) жетекші орындарға шықса, «кәсіби қабілеттілік» пен «қоғамдық маңыздылық» кейінгі орындарда (10% шамасында) қалған (Кокшеева, 2024). Сонымен қатар Бандураның әлеуметтік-когнитивтік теориясына (Bandura, 1997) негізделген зерттеулер «өзіндік тиімділіктің», яғни адамның белгілі бір салада табысқа жете алатынына деген сенімінің – шешуші рөл атқаратынын дәлелдейді. Бұл процесте эмоционалдық интеллектінің (EI) де маңызды рөл атқаратыны анықталды: отандық зерттеушілердің пайымдауынша, EI деңгейі жоғары оқушылар мамандықтың әлеуметтік маңызына басымдық берсе, EI деңгейі төмен оқушылар материалдық игіліктер мен сыртқы қысымға (ата-ана, қоғам) көбірек тәуелді болады (Тайболатов және басқалар, 2024). Әсіресе, Оңтүстік Африкадағы STEM студенттері арасында «чемпиондық менталитет» пен өзіне деген сенімділік сыртқы кедергілерді жеңуге көмектесетіні анықталған (Bennett және басқалар 2020).

Отбасының рөлі мәдени контекске байланысты өзгеріп отырады. Пәкістандағы зерттеулер атананың білім деңгейі мен кәсібінің баланың таңдауына тікелей және жанама түрде әсер ететінін көрсетті. Мұнда ата-аналар - көбінесе шешім қабылдаушы негізгі субъект. Қазақстанда да бұл үрдіс айқын байқалады: сауалнама нәтижелері бойынша жоғары сынып оқушыларының 36,6%-ы мамандық таңдауда ата-анасының кеңесіне жүгінсе, кәсіби маман саналатын мектеп психологының ықпалы небәрі 0,7%-ды құраған (Атемова және басқалар, 2024). Ал Нигериядағы қыздардың STEM-ге бару ниетіне ата-аналармен қатар, мұғалімдер мен рөлдік модельдердің әсері күшті. (Igoagachі және басқалар, 2021) Қызықты тенденция ретінде құрдастардың ықпалының төмендеуін атап өтуге болады. Филиппиндегі және басқа да бірқатар зерттеулер заманауи Z буыны үшін достардың таңдауы бұрынғыдай маңызды емес екенін көрсетеді. Бұл тұжырымды Алматы қаласындағы мектеп оқушылары арасында жүргізілген зерттеу нәтижесі де қуаттайды: оқушылар үшін «достардың пікірі» мамандық таңдауға ең аз әсер ететін факторлардың ($f=16$) қатарында екені анықталды (Базарғалиева және басқалар, 2025).

Экономикалық тұрақсыздық немесе дағдарыс жағдайында (мысалы, Сомалидегі жекеменшік университеттер) студенттердің таңдауы «қызығушылықтан» гөрі нарықтық мүмкіндіктерге және әлеуметтік статусқа көбірек бағытталады (Ahmed және басқалар, 2025). Индонезиядағы зерттеулер де қаржылық қауіпсіздіктің маңызды мотиватор екенін растайды. Осы орайда, мектеп пен жоғары оқу орындарының ынтымақтастығы, соның ішінде «Қазақстанның жаңа кәсіптер атласын» қолдану және бірлескен іс-шаралар өткізу оқушылардың нарықтық санасын қалыптастырып, білім беру бағдарламасын саналы таңдау деңгейін 62,3%-дан 88,5%-ға дейін арттыратыны дәлелденді (Жарикбаева және басқалар, 2025).

Әдіснама

Қойылған мақсаттарға қол жеткізу және алынған нәтижелердің валидтілігін жоғары деңгейде қамтамасыз ету үшін сапалы сандық зерттеулердің халықаралық стандарттарына сәйкес келетін қатаң әдіснамалық аппарат қолданылды. Зерттеу дизайны деректерді жинаудың сандық әдісін негізге алған сипаттамалық корреляциялық зерттеу ретінде айқындалды (Creswell, 2012). Сандық тәсілді таңдау мансаптық траекторияларға әсер ететін қазіргі жағдай мен қолданыстағы шарттар туралы статистикалық тұрғыдан мәнді деректер алуға, сондай-ақ ауқымды іріктеме негізінде әртүрлі факторлардың, ата-аналық

қысымның, құрдастар ықпалының, жеке қызығушылықтың және қаржылық жағдайдың салыстырмалы салмағын тиімді анықтауға және талдауға мүмкіндік беру қажеттілігімен түсіндіріледі.

Іріктеу

Сауалнама он бірінші сынып оқушылары арасында таратылды. Жалпы сауалнаманы ашып қараған қатысушылар саны – 346, сауалнаманы толтырғандары саны – 286 оқушы. Қорытынды талдауға сауалнаманың барлық сұрағына жауап берген 220 респонденттің жауабы енгізілді. Іріктеменің демографиялық сипатына келетін болсақ, қалалық оқушылардың үлесі – 75,5%, ауылдық оқушылардың үлесі – 24,5%, және гендерлік сипатқа тоқталатын болсақ, сауалнамаға қатысқандардың ішінде қыздардың үлесі – 60,8%, ұлдардың үлесі – 39,2%. Оқу орындарының түрлері бойынша бөлініс респонденттердің басым бөлігі жалпы білім беретін мектептерде оқитынын (61,3%) көрсетеді. Айтарлықтай үлес гимназиялар мен лицейлерге тиесілі – 34,9%. Дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектептер мен шағын жинақты мектептер іріктемеде аз деңгейде ұсынылған.

Деректерді жинау әдісі

Деректерді жинаудың негізгі құралы ретінде сауалнама қолданылды. Сауалнама онлайн түрде QuestionPro платформасында жүргізілді. Сауалнама 5 бөлімнен, 18 сұрақтан тұрды. Аталған құрал мансаптық таңдау жөніндегі теориялық модельдер негізінде әзірленді және тәуелсіз айнымалыларды, демографиялық сипаттамаларды, ата-ана ықпалын, құрдастардың әсерін, қаржылық факторларды, сондай-ақ тәуелді айнымалыны, мансаптық ниеттерді, өлшеуге бағытталған сұрақтарды қамтыды. Сұрақтар Лайкерт шкаласы, ашық сұрақтар негізінде құрылымдалды, «Мүлдем келіспеймін» мен «Толықтай келісемін» аралығындағы жауап нұсқалары респонденттердің берілген тұжырымдармен келісу деңгейін сандық түрде анықтауға мүмкіндік берді. Сауалнама 18 адам арасында әуелі пилоттық зерттеуден өтті. Пилоттық зерттеуден кейін қатысушылардың кері байланысы негізінде толықтырылды. Қолданылған құралдың сенімділігі статистикалық тұрғыдан расталды. Сауалнама бойынша Кронбах альфасының мәні 0,821 деңгейін құрады, бұл сұрақтардың ішкі бірізділігінің жоғары екенін және алынған деректердің сенімділігін көрсетеді. Мұндай сенімділік деңгейі нәтижелерді ғылыми тұрғыдан негіздеп түсіндіруге және ықпал етуші факторлар жөнінде дәлелді қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Деректерді жинау рәсімі этикалық талаптарды сақтай отырып жүргізілді, оған қатысушылардың келісім парағы және жауаптардың анонимділігі кірді. Респонденттерді кездейсоқ іріктеу жүйелі қателіктің төмендеуіне және деректер жинаудың сапасын арттыруға ықпал етті.

Деректерді талдау

Алынған деректерді өңдеу Jamovi бағдарламасын қолдану арқылы жүзеге асырылды. Талдау жоспары бірнеше кезеңді қамтыды. Бірінші кезеңде респонденттердің жалпы бейінін қалыптастыру және жауаптардағы басым үрдістерді айқындау мақсатында сипаттамалық статистика жүргізілді, орташа мәндер есептелді, стандартты ауытқулар анықталды және жиіліктік талдау орындалды. Екінші кезеңде инференциялық статистика әдістері қолданылды. Айнымалылар арасындағы байланыстардың бағыты мен күшін анықтау үшін корреляциялық талдау жүргізілді, мысалы отбасының қаржылық жағдайы мен ақылы немесе тегін білім беруді таңдау арасындағы өзара байланыс қарастырылды. Қосымша түрде қала мен ауыл оқушылары, сондай-ақ қыздар мен ұлдар арасындағы айырмашылықтарды анықтау үшін орташа мәндерді салыстыру әдістері пайдаланылды. Әсер етуші факторлардың салмақтық коэффициенттерін талдауға ерекше назар аударылды, бұл жоғары сынып оқушыларының шешім қабылдау үдерісіндегі факторларды маңыздылық деңгейі бойынша жүйелеуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер

Эмпирикалық деректерді талдау қазақстандық жоғары сынып оқушыларының уәждік құрылымының күрделі сипатын айқындауға мүмкіндік берді, онда жеке ұмтылыстар, отбасылық міндеттемелер және қатаң экономикалық жағдайлар өзара тоғысады. Алынған нәтижелер негізгі тақырыптық бағыттар бойынша

жүйеленді, олар ішкі факторларды, сыртқы ата-ана ықпалы және құрылымдық қаржылық экономикалық детерминанттарды қамтиды (1-кесте).

1-Кесте. Кәсіби таңдауға әсер етуші факторлардың сипаттамалық статистикасы (n=220)

Факторлар категориясы	Тұжырымдама	Орта мән (M)	Стандартты ауытқу (SD)	Интерпретация
Ішкі мотивация	Шынайы қызығушылық	4.03	0.787	Жоғары әсер
	Хоббимен байланыс	3.64	1.000	Орташа/ Жоғары
	Өзіндік тиімділік (қабілетке сенім)	3.94	0.737	Жоғары әсер
	Шешім қабылдау автономиясы («Менің шешімім»)	4.11	0.872	Өте жоғары
Отбасы және Қоғам	Ата-ананың қолдауы	4.20	0.809	Өте жоғары
	Ата-ананың қысымы («пікірі шешуші»)	2.57	1.081	Төмен
	Ата-ананы ұятқа қалдырмау (парыз)	2.93	1.187	Орташа
	Мұғалімдердің кеңесі	2.47	1.087	Төмен
	Достардың ықпалы	2.05	0.950	Өте төмен
Прагматизм	Жоғары жалақы	3.38	1.020	Орташа/Жоғары
	Мемлекеттік гранттың маңыздылығы	2.92	1.027	Орташа
	Жұмыс табу оңайлығы	3.73	0.758	Жоғары әсер

Ішкі уәждік факторлар

Алынған деректерге сәйкес жоғары сынып оқушылары мамандық таңдау барысында саналы ұстанымды және ішкі уәждерге бағытталуды көрсетеді. Респонденттердің басым көпшілігі, 83%, болашақ мамандығын таңдауда негізгі себеп ретінде аталған салаға деген шынайы қызығушылықты атап өтті. Бұл көрсеткіш «Келісемін» жауаптарының 57,45% және «Толықтай келісемін» жауаптарының 25,53% есебінен қалыптасты. Орташа мән $M = 4,03$, стандартты ауытқу $SD = 0,787$. Аталған нәтиже қазіргі Z буыны үшін ішкі қызығушылық пен жеке іске деген ынта мамандық таңдаудың негізгі өлшемі екенін көрсетеді.

Сонымен қатар оқушылардың 85,95% мамандық таңдауды сыртқы ықпалсыз қабылданған жеке шешім ретінде сипаттады ($M=4,11$, $SD = 0,872$). Жария түрде көрсетілген дербестік деңгейінің мұндай жоғары болуы жасөспірімдердің тәуелсіздікке ұмтылысын айқындайды. Өзіндік тиімділік көрсеткіштері де салыстырмалы түрде жоғары. Респонденттердің 78,3% таңдаған мамандыққа қажетті табиғи қабілеті мен дарыны бар екеніне сенімді екенін білдірді ($M = 3,94$). Ал 69,8% университеттік оқу бағдарламасын қиындықсыз меңгере алатынына сенім білдірді ($M = 3,74$).

Мамандық таңдаудың хоббимен байланысы да байқалады, алайда ол басқа ішкі факторларға қарағанда әлсіздеу көрініс табады. Респонденттердің 65,1% таңдаған кәсібінің сүйікті ісімен тікелей байланысты екенін көрсетті ($M=3,64$). Бұл жастардың едәуір бөлігі үшін қызығушылық пен еңбек арасындағы шекараның жойыла бастағанын аңғартады, мұндай үрдіс постиндустриялық қоғамға тән сипатқа ие. Дегенмен жария түрде көрсетілген жоғары дербестік деңгейі сыртқы факторлар бойынша алынған нәтижелермен белгілі бір қайшылыққа түседі, бұл мәселе келесі бөлімде қарастырылады.

Отбасының ықпалы

Сауалнама нәтижелері қазақстандық жағдайда ата-аналық ықпалдың екіжақты сипатын көрсетеді. Бір жағынан, қабылданатын қолдау деңгейі жоғары. Респонденттердің 86,4% ата-анасы олардың таңдауын

қолдайтынын және әрекет еркіндігін бергенін атап өтті ($M=4,20$, $SD=0,809$). Бұл отбасылық қатынастардың белгілі бір дәрежеде либералдануын және дәстүрлі авторитарлық тәрбие үлгілерінен алыстауды білдіруі мүмкін.

Екінші жағынан, тереңірек талдау ата-ана беделінің жасырын деңгейін айқындайды. Респонденттердің 21,28% мамандық таңдауда ата-ананың пікірі шешуші рөл атқаратынын және үлкендердің еркімен келісуге мәжбүр болатынын тікелей мойындады. Бұл үлес еркін таңдау жасайтын топпен салыстырғанда аз көрінгенімен, сапалық деректер мен қосымша зерттеулер отбасының шешім қабылдауда негізгі сүзгі болып қала беретінін растайды. Ата-ананың мақұлдауы көп жағдайда соңғы шешімнің міндетті шарты ретінде қабылданады. Ата-ананың көңілінен шығуға ұмтылу құбылысы байқалады, мұнда балалар белгілі бір жоғары оқу орындарын немесе мамандықты, мысалы қаржы саласын, отбасының үмітін ақтау немесе туыстарындағы білім жетіспеушілігін өтеу мақсатында таңдайды. Кейбір жағдайда ата-ана баланың таңдаған бағыты отбасының «байыпты» мамандық туралы түсінігіне сәйкес келмесе, мысалы шығармашылық салаларға қатысты, тыйым салуы мүмкін және мемлекеттік қызметті артық көреді.

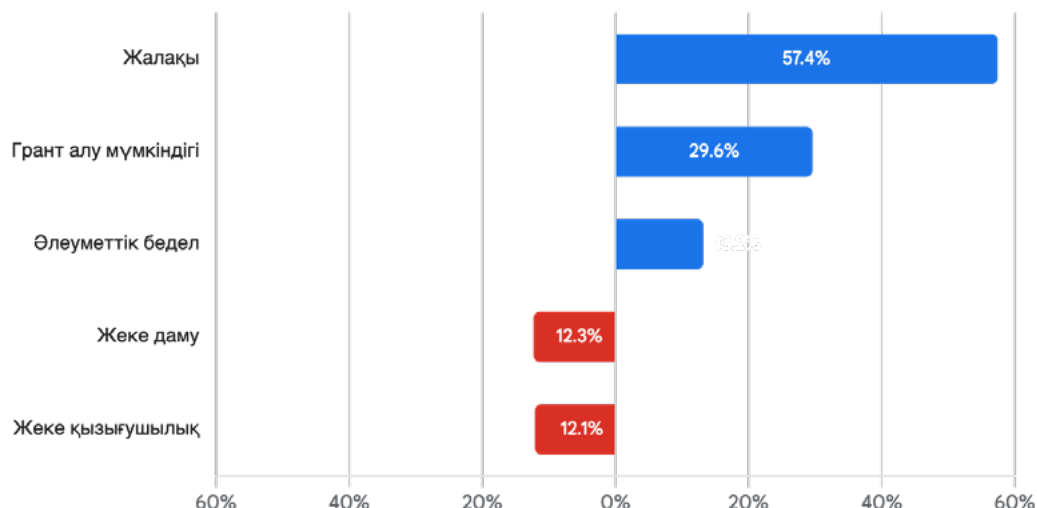
Осылайша қолдау көрсеткішінің жоғары болуы ($M = 4,20$) оны тек толық еркіндік ретінде ғана емес, сонымен қатар отбасы тілегі ескеріліп түзетілген таңдаумен ата-ананың келісуі ретінде де түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл жағдайда дербестік толық автономиядан гөрі келісілген дербестік сипатында көрінеді.

Құрылымдық факторлар. Қаржы, гранттар және жалақы

Отбасының қаржылық жағдайы мен болашақ табысқа қатысты үміт мамандық таңдауды шектейтін және бағыттауытін негізгі құрылымдық факторлар ретінде көрінеді. Респонденттердің отбасыларының материалдық ахуалын бағалау нәтижелері 44,06% өзін орта деңгейге, негізгі қажеттіліктерді өтеуге жеткілікті табысы бар топқа, ал 24,52% жоғары деңгейге, қаржылық қиындық көрмейтін және ақылы оқуға мүмкіндігі бар топқа жатқызатынын көрсетті. Соған қарамастан халықтың елеулі бөлігі үшін, төмен, ортадан төмен және орта деңгейлерді біріктіргенде шамамен 70%, білім алу құнын төлеу мәселесі өткір күйінде қалып отыр.

Бұл жағдай мемлекеттік білім беру гранты факторының жеке қызығушылықтан басым түсуін түсіндіреді. Қосымша деректерге сәйкес жоғары сынып оқушыларының шамамен 30% үшін грант алу мүмкіндігі ең маңызды өлшем болып табылады, ал 22,3 % үшін басқа өңірге көшу мүмкіндігі шешуші рөл атқарады. Жоғары білім әлеуметтік лифт ретінде қабылданатын, бірақ қаржылық ресурстар шектеулі жағдайда грант алу өз алдына мақсатқа айналады. Мұндай ахуал грантқа тәуелділік құбылысын қалыптастырады, онда талапкерлер өздері қалаған емес, жинаған ұпайларына сәйкес қолжетімді мамандықты таңдауға мәжбүр болады.

Болашақ жалақыға қатысты пайым да шешім қабылдауда айрықша маңызға ие. Зерттеу деректері оқушылардың 57,4 % үшін болашақ табыс деңгейі негізгі уәж екенін көрсетеді, бұл әлеуметтік мәртебе көрсеткішінен, 13,2%, және жеке дамуға мүмкіндік факторынан, 12,3%, едәуір жоғары. Мұндай үрдіс мамандық таңдауда прагматикалық бағыттың күшеюіне әкеліп, назарды гуманитарлық және шығармашылық салалардан экономика, ақпараттық технологиялар және мұнай-газ секторы сияқты табысы жоғары бағыттарға ығыстырады (Сурет 1).

1-Сурет. Мансап таңдаудағы прагматикалық және ішкі факторлардың салыстырмалы салмағы

Бейіндік пәндер таңдауын мансаптық бағдардың индикаторы ретінде талдау

Ұлттық бірыңғай тестілеу аясында бейіндік пәндерді таңдау мансаптық таңдауды жанама түрде айқындайтын көрсеткіш ретінде қарастырылады. Зерттеуге қатысушылар арасында ең кең таралған пәндер үйлесімі – физика мен математика, оның үлесі 16,9% құрайды. Бұл көрсеткіш техникалық мамандықтарға берілетін мемлекеттік басымдықпен және аталған бағыттар бойынша білім беру гранттарының салыстырмалы түрде көптігімен өзара байланысады.

Шығармашылық емтиханды таңдаған респонденттердің жоғары үлесі, 15,7%, өнер, дизайн және спорт салаларына бағдарланған жастар тобының айтарлықтай екенін көрсетеді. Бұл бағыттарда дәстүрлі академиялық көрсеткіштің маңызы төменірек. Дүниежүзі тарихы мен құқық пәндерінің үйлесімі 12,6 % деңгейінде сақталып отыр, бұл заң саласына деген тұрақты қызығушылықты аңғартады. Сондай ақ жаратылыстану бағытындағы пәндер үйлесімдері, биология мен химия, биология мен география, өзектілігін жоғалтпай, медицина мен іргелі ғылымдарға бағытталған дәстүрлі таңдаулардың жалғасып отырғанын көрсетеді.

Талқылау

Алынған деректердің негізгі парадоксы субъективті дербестік сезімі мен ортаның нақты ықпалы арасындағы алшақтықтан көрінеді. Респонденттердің шамамен 85% мамандық таңдауды өз шешімі ретінде қабылдайды, алайда эмпирикалық талдау әлеуметтік ортаның айқындаушы әсерін көрсетеді. Мысалы, Н.С. Жұбаназарова және т.б. жүргізген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, мектеп бітірушілердің 70%-ы іс жүзінде мамандықты сыртқы ортаның (ата-ана, туыс, мұғалім) ықпалымен таңдайды, ал өз қалауымен таңдау жасайтындардың үлесі тек 30%-ды құрайды (Жұбаназарова және басқалар, 2022). Парсонстың «дұрыс пайым» теориясы «Мен» және «мамандықтар әлемі» арасындағы сәйкестікті ұтымды талдауға негізделеді (Parsons, 1909). Қазақстандық жағдайда бұл үдеріс бұрмаланған сипатқа ие болады. Дұрыс пайым прагматикалық пайыммен алмастырылады, мұнда жасөспірім инженер мамандығын өзі таңдадым деп шынайы сенуі мүмкін, алайда мұндай сенім мамандықтың тұрақтылығы туралы ата-ана ұстанымдардың ұзақ мерзімді ықпалы мен мемлекеттік гранттардың қолжетімділігі арқылы қалыптасады. Зерттеушілер бұл феноменді білім алушылардың мотивациялық құрылымындағы «аутентикалық мақсаттар» мен «кұралдық мотивтердің» (мансап, табыс) араласып кетуімен түсіндіреді; факторлық талдау нәтижесінде жасөспірімдерде моральдық-шығармашылық құндылықтар мен материалдық-беделдік мотивтердің гибриді түрде көрініс табатыны анықталды (Албытова және басқалар, 2025).

Итамар Гати ұсынған прескриптивтік модельдер аясында қалаулардың кристалдану кезеңі әлеуметтік тұрғыдан қолайлы болу және экономикалық қауіпсіздік сүзгілерінің күшті әсерімен жүзеге асатыны байқалады (Gati, 2013). Отбасы әлеуметтік капиталдың негізгі көзі ретінде таңдауды тек қолдап қана қоймай, оны қалыптастырады. Осының салдарынан жоғары сынып оқушыларының басым бөлігі (55%) кәсіби сәйкестіліктің төмен деңгейінде қалып отыр, ал саналы және тәуелсіз таңдауға негізделген «қол жеткізілген оң сәйкестік» тек 21% оқушыға ғана тән (Айтенова және басқалар, 2024). Бұл үдеріс көбіне кәсіби әулеттердің қайта өндірілуіне немесе ата-ананың іске аспаған жеке арман-мақсатын балалар арқылы жүзеге асыру талпынысына алып келеді.

Білімге қол жеткізудің меритократиялық тетігі ретінде ойластырылған гранттарды бөлу жүйесі күтпеген түрде «гранттық тұзақ» құбылысын қалыптастырды. Жоғары сынып оқушылары қызығушылыққа емес, шекті балдан өту ықтималдығына сүйене отырып пәндерді таңдауға мәжбүр болатын стратегиялық ойынға тартылады. Мұндай жағдай ішкі уәжі төмен студенттердің жаппай қалыптасуына әкеледі, ал бұл кейіннен еңбек өнімділігінің төмендеуімен және мамандық бойынша жұмысқа орналасу үлесінің аздығымен сипатталады.

Зерттеу кәсіби бағдар беру сапасына ықпал ететін цифрлық алшақтықтың бар екенін растайды. Қалалық мектеп оқушылары онлайн платформаларға, вебинарларға және шетелдік жоғары оқу орындары туралы ақпаратқа кең қол жеткізе алады, бұл олардың жоспарлау көкжиегін едәуір кеңейтеді. Ауылдық жерлердегі оқушылар көбіне жергілікті контекстпен және мұғалімдердің кеңесімен шектеледі, соның салдарынан олардың таңдауы өңірге тән дәстүрлі мамандықтармен, ауыл шаруашылығы мен педагогикамен, шектеледі немесе нақты жоспары болмай, тек қаладан кету ниетімен көші-қонға итермелейді. Мұндай жағдай әлеуметтік теңсіздіктің қайта өндірілуіне әкеліп, шалғай өңірлердегі жастардың әлеуметтік мобильділігін шектейді.

Алаңдататын белгі ретінде бәсекеге қабілетті жастардың елеулі бөлігінің эмиграцияға дайын болуы байқалады. Деректер шетелдік жоғары оқу орындарын тәмамдаған түлектердің 54% Қазақстанға оралмау мүмкіндігін қарастыратынын көрсетеді, бұл шешім бәсекеге қабілетті жалақы деңгейімен негізделеді. Тағы 52% қабылдаушы елдердегі әлеуметтік-экономикалық даму деңгейінің жоғары болуын басты себеп ретінде атайды. Жоғары сынып оқушылары үшін шетелде білім алу көбіне түпкілікті эмиграцияға апаратын алғашқы қадам ретінде қабылданады. Негізгі тартымдылық орталығы ретінде Америка Құрама Штаттары, Ұлыбритания және Канада аталады. Елден кетуге итермелейтін факторлар, төмен жалақы, жемқорлық және ел ішінде мансаптық өсу мүмкіндігінің шектеулілігі, елде қалуға ынталандыратын факторлардан, патриоттық сезімдер мен туыстық байланыстардан, басым түседі. Бұл үрдіс ұлттық зияткерлік әлеуеттің ұзақ мерзімді жоғалуы қаупін қалыптастырады.

Нигериядағы зерттеу қыздардың STEM-ге келуіне рөлдік модельдердің жоқтығы кедергі екенін көрсетсе, біздің деректерде «Физика-Математика» таңдауының жоғары болуы (16.8%) және қыздардың басымдығы (60%) Қазақстанда гендерлік стереотиптердің әлсірей бастағанын көрсетеді. Алайда шығармашылық емтиханның жоғары үлесі қыздардың бір бөлігінің STEM-нен тыс, «жұмсақ» салаларға (дизайн, өнер) бет бұрғанын да аңғартады. Бұл таңдауларға оқушылардың ішкі нарықтық түйсігі де әсер етеді, өйткені зерттеуге қатысқан оқушылардың басым бөлігі ($f=159$) «таңдаған мамандығым табысты болуы үшін бәсекелестік қажет» деген пікірмен келіскен, бұл олардың нарық заңдылықтарын түсіне бастағанын көрсетеді (Базарғалиева және басқалары, 2025).

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу қазақстандық жоғары сынып оқушыларының мансаптық таңдау үдерісі жеке ұмтылыстар мен қатаң құрылымдық шектеулер арасындағы күрделі шешім ретінде қалыптасатынын көрсетеді. Өз қабілеті мен қызығушылығына деген жария түрде айтылатын сенімнің жоғары деңгейіне қарамастан, нақты шешімдер көбіне қаржылық қажеттіліктің, грант іздеу мен жоғары жалақыға ұмтылудың, сондай-ақ отбасының бағыт-бағдары айқын қысымы жағдайында қабылданады.

Алынған нәтиже уәждер иерархиясында прагматикалық бағдардың басым екенін айғақтайды. Экономикалық сыртқы ынталандырулар, болашақ жалақы мен мемлекеттік грант алу мүмкіндігі, ішкі

уәждерді ығыстырып, кәсіби қанағаттанбаушылықтың алғышарттарын қалыптастырады. Ата-ана ықпал тікелей нұсқау беруден гөрі жұмсақ ықпал тетігіне ауысқанымен, ол баланың құндылықтық бағдарын таңдау сәтіне дейін ұзақ уақыт бойы қалыптастырып отырады. Мұндай жағдай дербес шешім қабылдау иллюзиясын туындатады. Сонымен қатар білім беру гранттарын бөлу жүйесі білімге қолжетімділікті арттыру міндетін атқара отырып, еңбек нарығындағы теңгерімсіздікті күшейтеді, нәтижесінде жастар шынайы бейімділікке емес, грантқа түсу ықтималдығы жоғары мамандықтарға бағдарланады.

Мансаптық өзін айқындау үдерісін оңтайландыру үшін кешенді шаралар қажет. Мектептердегі кәсіби бағдар беру жұмысы формалды тестілеуден саналы шешім қабылдауға бағытталған прескриптивтік үлгілерге көшуі тиіс, мұнда жасөспірімдер баламаларды талдау дағдыларын және белгісіздік жағдайында әрекет ету қабілетін меңгереді. Ауылдық өңірлерде кәсіби бағдар берудің цифрлық инфрақұрылымын дамыту мүмкіндіктер теңдігін қамтамасыз ету үшін шешуші мәнге ие. Сонымен қатар ата-аналармен мақсатты түсіндіру жұмысын жүргізу қажет, бұл қысымды азайтуға және балалардың болашағын таңдауда серіктестік ұстанымды қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Мемлекеттік деңгейде гранттарды бөлу тетіктерін қайта қарау өзекті, мұнда академиялық көрсеткіштермен қатар талапкерлердің уәждік бейіндері де ескерілуі қажет. Осындай тәсіл ғана білімге салынған мемлекеттік инвестициялардың нақты экономикалық қайтарымын қамтамасыз ете алады.

Алғыс айту

Авторлар мақаланы дайындау барысында кеңес беріп, талқылауға қатысқан әріптестерге алғыс білдіреді. Зерттеу жүргізу кезінде сыртқы ұйымдардан қаржылық немесе материалдық қолдау алынған жоқ. Мақаланы дайындауға тікелей авторлық үлес қоспаған тұлғалар осы бөлімде аталды.

Мүдделер қақтығысы

Авторлар зерттеу нәтижелеріне әсер етуі мүмкін қаржылық немесе қаржылық емес мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Қаржыландыру

Бұл зерттеу мемлекеттік, коммерциялық немесе коммерциялық емес ұйымдар тарапынан қаржыландырылған жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі:

Е.Ж.Сармурзин - зерттеу тұжырымдамасын әзірлеу, ғылыми бағытты айқындау және әдіснамалық негізді қалыптастыру, мәтіннің соңғы нұсқасын өңдеу.

А.С. Бесбаев – эмпирикалық деректерді жинау, сауалнаманы жүргізу және бастапқы талдау.

Нәтижелерді интерпретациялау, теориялық талдау және мақаланың мәтінін жазу авторлардың бірлескен жұмысы. Мақаланың соңғы нұсқасын жариялауға барлық авторлар келісім берді және жұмыстың барлық аспектілері үшін жауапкершілікті өз мойнына алады.

Әдебиеттер тізімі

Айтенова, Э.А., Джакупова, А.Г., Макашкулова, Г.Б. және Косшыгулова, А.С. (2024) «Психология ғылымындағы кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесі», *Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Психология сериясы*, 78(1), бет 73–82. Қолжетімді: <https://doi.org/10.51889/2959-5967.2024.78.1.008>.

Албытова, Н., Мағауия, А. және Байтекеева, А. (2025) «Білім алушылардың мамандық таңдаудағы аутентикалық мақсат және құралдық мотивтерін зерттеу», *Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының «Білім-Образование» ғылыми педагогикалық журналы*, 113(2), бет 17-127. Қолжетімді: <https://doi.org/10.59941/2960-0642-2025-2-117-127>.

Атемова, Қалипа, Садыкова, А. және Джексенбаева, К. (2024) «Жоғары сынып оқушыларының кәсіп таңдауына әсер етуші психологиялық факторлар», *Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Психология сериясы*, 79(2). Қолжетімді <https://doi.org/10.51889/2959-5967.2024.79.2.020>.

Базарғалиева, Н., Ниетбаева, Г., Mustafa, Т. және Абишева, Э. (2025) «Жоғары сынып оқушыларының мамандық таңдауына психологиялық дайындығын қалыптастырушы факторлар», *Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Психология сериясы*, 84(3), бет. 111-125. Қолжетімді: <https://doi.org/10.51889/29595967.2025.84.3.010>.

Жарикбаева, Д.Р., Балажанова, К.М., және Рахметова, Н.Б. (2025) «Мектеп оқушыларымен кәсіптік бағдар беру жұмысын ұйымдастыруда жоғары оқу орнының ролі», *Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ хабаршысы. «Педагогика ғылымдары» сериясы*, 78(3), бет. 182-200. Қолжетімді: <https://doi.org/10.48371/PEDS.2025.78.3.012>.

Жұбаназарова, Н., Қойшыман, Г. және Төлегенова, А. (2022) «Мектеп бітірушілерге мамандық таңдауда кәсіптік бағдар беретін психологиялық әдістердің тиімділігін зерттеу», *Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Психология сериясы*, 73(4). Қолжетімді: <https://doi.org/10.51889/1395.2022.35.13.017>.

Кокшеева, З. (2024) «Оқушыларға кәсіби бағдар беру жүйесін ұйымдастырудың психологиялық негіздері», *Yessenov science journal*, 47(2), бет. 40-48. Қолжетімді: <https://doi.org/10.56525/AMUT2647>.

Тайболатов, Қуандық, Постоялко, М., Нурлыбаева, А. және Турсунова, А. (2024) «Мектеп білім алушыларының кәсіби бағдарлануындағы эмоционалды интеллектінің ролі», *Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының «Білім-Образование» ғылыми-педагогикалық журналы*, 108(1), бет. 63-70. Қолжетімді: <https://doi.org/10.59941/2960-0642-2024-1-63-70>.

Abe, E.N. және Chikoko, V. (2020) «Exploring the factors that influence the career decision of STEM students at a university in South Africa», *International Journal of STEM Education*, 7(1). Қолжетімді: <https://doi.org/10.1186/S40594-020-00256-X>.

Ahmed, M.H., Abdullah, R., Jusoh, Y.Y., Murad, M.A.A. және Abdi, A.N.M. (2025) «Factors influencing student career choice: a case study of private universities in Somalia», *Higher Education, Skills and Work-based Learning*, 15(5), бет. 1098-1114. Қолжетімді: <https://doi.org/10.1108/HESWBL-12-2024-0375>.

Badu, A.K., Assibey, G.B., Seenam, P. және Debrah, R.D. (2024) «An Exploration of Factors Affecting Students' Choice of Career Paths in Communication Design», *Journal of Science and Technology*, 42(2), бет. 76-92. Қолжетімді: <https://doi.org/10.4314/JUST.V42I2.6>.

Bandura, A. (1997) *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: Freeman. қолжетімді: <https://psycnet.apa.org/record/1997-08589-000>

Bennett, D., Knight, E. және Bell, K. (2020) «Graduate employability and the career thinking of university STEM students», *Teaching in Higher Education*, 25(6), бет. 750-765. Қолжетімді: <https://doi.org/10.1080/13562517.2020.1759529>

Bidanov, O. (2017) *Investigation into process and factors influencing high school students' career choices*. Nazarbayev University.

Bobek, B.L. және Schnieders, J.Z. (2025) «High School Students' Thoughts on Education and Career Paths and What It Takes to Achieve Their Goals», *ACT Research* [Preprint].

Creswell, J.W. (2012) *Educational research Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research*. 4th және басқалар. Boston, MA: Pearson.

Gati, I. (2013) «Advances in Career Decision Making», в *Handbook of Vocational Psychology*. Routledge, бет. 183-215. Қолжетімді: <https://doi.org/10.4324/9780203143209-10>.

Gati, I. және Kulcsár, V. (2021) «Making better career decisions: From challenges to opportunities», *Journal of Vocational Behavior*, 126. Қолжетімді: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2021.103545>.

Imashev, A., Salkynbayeva, F., Kizimbayeva, A. және Mukhambetova, L. (2025) «Financial and Social Factors Shaping High School Students' Career Choices», *International Conference on Advanced Research in Sustainable Economic and Social Science (ICARSESS 24)*. Yogyakarta: EDP Sciences. Қолжетімді <https://doi.org/10.1051/SHSCONF/202521204053>.

Iroaganachi, M.A., Babalola, Y.T. және Soyemi, D.O. (2021) «Environmental factors and STEM career path choice intentions of junior secondary school girls in North Central Nigeria», *Cogent Arts and Humanities*, 8(1). Қолжетімді: <https://doi.org/10.1080/23311983.2021.1945720>

Lent, R.W., Brown, S.D. және Hackett, G. (1994) «Toward a Unifying Social Cognitive Theory of Career and

Academic Interest, Choice, and Performance», *Journal of Vocational Behavior*, 45(1), бет. 79-122. Қолжетімді <https://doi.org/10.1006/JVBE.1994.1027>.

Parsons, F. (1909) *Choosing a Vocation*. Boston, MA: Houghton Mifflin. қолжетімді: <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2516241>

Zhou, Y. және Shirazi, S. (2025) «Factors influencing young people's STEM career aspirations and career choices: a systematic literature review», *International Journal of Science and Mathematics Education*, 23(7), бет. 2895–2918. Қолжетімді: <https://doi.org/10.1007/S10763-025-10552-Z>.

Е.Ж.Сармурзин¹, А.С.Бесбаев^{*2}

¹Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова

²Южно-Казахстанский университет имени М.О. Ауэзова)

Ключевые факторы формирования карьерного выбора казахстанских школьников

Аннотация: В статье представлен всесторонний анализ многофакторной системы, определяющей выбор профессиональной траектории старшеклассниками Республики Казахстан. В условиях глобальной экономической нестабильности, трансформации рынка труда и реформирования национальной системы образования процесс профессиональной ориентации молодежи приобретает особое значение для формирования качественного человеческого капитала. Исследование опирается на интеграцию теорий карьерного развития, включая концепцию «рационального выбора» Фрэнка Парсонса и современные модели принятия решений Итамара Гати, адаптированные к социально-культурному контексту Казахстана. Эмпирическую основу работы составляют данные анкетного опроса. В исследовании детально анализируется сложная динамика взаимодействия внутренних мотивационных факторов, интересов и самоэффективности с внешними требованиями, влиянием родителей, системой государственных образовательных грантов и социально-экономическим статусом. Особое внимание уделяется тенденциям грантовых ограничений, неравенству между городскими и сельскими школами, а также усиливающимся миграционным намерениям академически успешной молодежи, отражающим процесс утечки интеллектуального потенциала. Полученные результаты выявляют глубокие противоречия между декларируемой самостоятельностью учащихся и фактической зависимостью их выбора от институциональных и семейных факторов, что обуславливает необходимость пересмотра подходов к профессиональной ориентации на государственном уровне.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, карьера, старшеклассники, выбор профессии, среднее образование.

Ye. Sarmurzin¹, A. Besbayev^{*2}

¹*Buketov Karaganda National Research University*

²*M. O. Auezov South Kazakhstan University*

Key Factors Shaping Career Choice among Kazakhstani School Students

Abstract: This article presents a comprehensive analysis of the multifactorial system that determines the choice of career trajectories among senior high school students in the Republic of Kazakhstan. In the context of global economic instability, labor market transformation, and reforms in the national education system, the process of career guidance among young people acquires particular significance for the development of high-quality human capital. The study is based on the integration of career development theories, including Frank Parsons' concept of "rational choice" and Itamar Gati's contemporary decision-making models, adapted to the socio-cultural context of Kazakhstan. The empirical basis of the research consists of survey data. The study provides a detailed examination of the complex dynamics between internal motivational factors, interests, and self-efficacy, and external determinants such as parental influence, the system of state educational grants, and socio-economic status. Special attention is given to trends in grant limitations, inequalities between urban and rural schools, as well as the growing migration

intentions among academically successful students, reflecting the outflow of intellectual potential. The findings reveal profound contradictions between students' publicly declared autonomy and the actual dependence of their career choices on institutional and family factors, highlighting the need to reconsider approaches to career guidance at the state level.

Keywords: career guidance, career, senior high school students, career choice, secondary education.

References

Aitenova, E.A., Djakýpova, A.G., Makaşqýlova, G.B. and Qosşyǵýlova, A.S. (2024) *Psihologua ǵylymyndaǵy kásibi ózin-ózi anyqtay máselesi* [The issue of professional self-determination in psychological science]. *Abai atyndaǵy QazUPU Habarşysy. Psihologua seruiasy*, 78(1), pp. 73–82. Available at: <https://doi.org/10.51889/2959-5967.2024.78.1.008>. (in Kazakh).

Albytova, N., Maǵaýna, A. and Baitekeeva, A. (2025) *Bilim alýsýlardyń mamandyq tańdaýdaǵy áyidentikalıq maqsat jáne quraldyq motivterin zertteý* [Research on authentic goals and instrumental motives in students' career choice]. *Y. Altynsarin atyndaǵy Ulttyq bilim akademiasynyń «Bilim-Obrazovanie» ǵylymy pedagogikalıq jýrnaly*, 113(2), pp. 117–127. Available at: <https://doi.org/10.59941/2960-0642-2025-2-117-127>. (in Kazakh).

Atemova, Qalıpa, Sadykova, A. and Djeksenbaeva, K. (2024) *Joǵary synyp oqýsýlarynyń kásip tańdaýyna áser etýsi psihologualıq faktorlar* [Psychological factors influencing career choice among senior school students]. *Abai atyndaǵy QazUPU Habarşysy. Psihologua seruiasy*, 79(2). Available at: <https://doi.org/10.51889/2959-5967.2024.79.2.020>. (in Kazakh).

Bazarǵaliev, N., Nietbaeva, G., Mustafa, T. and Abıseva, E. (2025) *Joǵary synyp oqýsýlarynyń mamandyq tańdaýyna psihologualıq daiyndyǵyn qalyptastyrýsy faktorlar* [Factors forming psychological readiness for career choice among senior school students]. *Abai atyndaǵy QazUPU Habarşysy. Psihologua seruiasy*, 84(3), pp. 111–125. Available at: <https://doi.org/10.51889/2959-5967.2025.84.3.010>. (in Kazakh).

Jarıqbaeva, D.R., Balajanova, K.M. and Rahmetova, N.B. (2025) *Mektep oqýsýlarymen kásiptik baǵdar berý jümısyn üymdastyrýda joǵary oqý orynynyń roli* [The role of higher education institutions in organizing career guidance for school students]. *Abylai han atyndaǵy QazHQJÁTU habarşysy. «Pedagogika ǵylymdary» seruiasy*, 78(3), pp. 182–200. Available at: <https://doi.org/10.48371/PEDS.2025.78.3.012>. (in Kazakh).

Jūbanazarova, N., Qoişyman, G. and Tólegenova, A. (2022) *Mektep bitirýsilerge mamandyq tańdaýda kásiptik baǵdar beretin psihologualıq ádisterdiń tuımdiligin zertteý* [Study of the effectiveness of psychological methods for career guidance in school graduates' career choice]. *Abai atyndaǵy QazUPU Habarşysy. Psihologua seruiasy*, 73(4). Available at: <https://doi.org/10.51889/1395.2022.35.13.017>. (in Kazakh).

Kókşeeva, Z. (2024) *Oqýsýlarǵa kásibi baǵdar berý júesin üymdastyrýdyń psihologualıq negizderi* [Psychological foundations for organizing the career guidance system for students]. *Yessenov Science Journal*, 47(2), pp. 40–48. Available at: <https://doi.org/10.56525/AMUT2647>. (in Kazakh).

Taibolatov, Qýandyq, Postoialko, M., Nürlybaeva, A. and Tursynova, A. (2024) *Mektep bilim alýsýlarynyń kásibi baǵdarlanýyndaǵy emotsionaldy intellektiniń róli* [The role of emotional intelligence in school students' career guidance]. *Y. Altynsarin atyndaǵy Ulttyq bilim akademiasynyń «Bilim-Obrazovanie» ǵylymy-pedagogikalıq jýrnaly*, 108(1), pp. 63–70. Available at: <https://doi.org/10.59941/2960-0642-2024-1-63-70>. (in Kazakh).

Abe, E.N. and Chikoko, V. (2020) 'Exploring the factors that influence the career decision of STEM students at a university in South Africa', *International Journal of STEM Education*, 7(1). Available at: <https://doi.org/10.1186/S40594-020-00256-X>.

Ahmed, M.H., Abdullah, R., Jusoh, Y.Y., Murad, M.A.A. and Abdi, A.N.M. (2025) 'Factors influencing student career choice: a case study of private universities in Somalia', *Higher Education, Skills and Work-based Learning*, 15(5), pp. 1098–1114. Available at: <https://doi.org/10.1108/HESWBL-12-2024-0375>.

Badu, A.K., Assibey, G.B., Seenam, P. and Debrah, R.D. (2024) 'An Exploration of Factors Affecting Students' Choice of Career Paths in Communication Design', *Journal of Science and Technology*, 42(2), pp. 76–92. Available at: <https://doi.org/10.4314/JUST.V42I2.6>.

Bandura, A. (1997) *Self-efficacy: The Exercise of Control*. New York: Freeman. Available at: <https://psycnet.apa.org/record/1997-08589-000>.

Bennett, D., Knight, E. and Bell, K. (2020) 'Graduate employability and the career thinking of university STEMM students', *Teaching in Higher Education*, 25(6), pp. 750–765. Available at: <https://doi.org/10.1080/13562517.2020.1759529>.

Bidanov, O. (2017) *Investigation into Process and Factors Influencing High School Students' Career Choices*. Nazarbayev University.

Bobek, B.L. and Schnieders, J.Z. (2025) 'High School Students' Thoughts on Education and Career Paths and What It Takes to Achieve Their Goals', *ACT Research* [Preprint].

Creswell, J.W. (2012) *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*. 4th ed. Boston, MA: Pearson.

Gati, I. (2013) 'Advances in Career Decision Making', in *Handbook of Vocational Psychology*. Routledge, pp. 183–215. Available at: <https://doi.org/10.4324/9780203143209-10>.

Gati, I. and Kulcsár, V. (2021) 'Making Better Career Decisions: From Challenges to Opportunities', *Journal of Vocational Behavior*, 126. Available at: <https://doi.org/10.1016/J.JVB.2021.103545>.

Imashev, A., Salkynbayeva, F., Kizimbayeva, A. and Mukhambetova, L. (2025) 'Financial and Social Factors Shaping High School Students' Career Choices', *International Conference on Advanced Research in Sustainable Economic and Social Science (ICARSESS 24)*. Yogyakarta: EDP Sciences. Available at: <https://doi.org/10.1051/SHSCONF/202521204053>.

Iroaganachi, M.A., Babalola, Y.T. and Soyemi, D.O. (2021) 'Environmental Factors and STEM Career Path Choice Intentions of Junior Secondary School Girls in North Central Nigeria', *Cogent Arts & Humanities*, 8(1). Available at: <https://doi.org/10.1080/23311983.2021.1945720>.

Lent, R.W., Brown, S.D. and Hackett, G. (1994) 'Toward a Unifying Social Cognitive Theory of Career and Academic Interest, Choice, and Performance', *Journal of Vocational Behavior*, 45(1), pp. 79–122. Available at: <https://doi.org/10.1006/JVBE.1994.1027>.

Parsons, F. (1909) *Choosing a Vocation*. Boston, MA: Houghton Mifflin. Available at: <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2516241>.

Zhou, Y. and Shirazi, S. (2025) 'Factors Influencing Young People's STEM Career Aspirations and Career Choices: A Systematic Literature Review', *International Journal of Science and Mathematics Education*, 23(7), pp. 2895–2918. Available at: <https://doi.org/10.1007/S10763-025-10552-Z>.

Авторлар туралы мәлімет:

Бесбаев А.С. – хат-хабар авторы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің докторанты, Тәуке хан көшесі, 5, 1600012, Шымкент, Қазақстан.

Сармурзин Е.Ж. – PhD, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің Стратегиялық даму жөніндегі проректоры, Университет көшесі, 28, 100024, Қарағанды, Қазақстан.

Информация об авторах:

Бесбаев А.С. – автор для корреспонденции, докторант Южно-Казахстанского университета имени М. О. Ауэзова, ул. Тауке хана, 5, 1600012, г. Шымкент, Казахстан.

Сармурзин Е.Ж. – PhD, проректор по стратегическому развитию Карагандинского национального исследовательского университета имени академика Е. А. Букетова, ул. Университетская, 28, 100024, г. Караганда, Казахстан.

Information about the authors:

Besbayev A. S. – corresponding author, doctoral student, M. O. Auezov South Kazakhstan University, Tauke Khan Street 5, 1600012, Shymkent, Kazakhstan.

Sarmurzin Y. Zh. – PhD, Vice-Rector for Strategic Development, Buketov Karaganda National Research University, 28 University Street, 100024, Karaganda, Kazakhstan.